

בדיקת עדי החודש במשנת הרמב"ם, ושאלת הפירוש לתלמוד למסכת ר"ה המיוחס לו

הקדמה

- א. עד כמה יש לדקדק בדברי הרמב"ם?
 - ב. תשובות לתמיהות הנזכרות
 - ג. בדיקת סוגיית בדיקת העדים על סמך כל כתבי הרמב"ם
 - ד. שאלה ראשונה ושניה: לפני החמה או לאחר החמה, לצפונה או לדרומה
 - ה. שאלה רביעית: לאין היה נוטה
 - ו. שאלה חמישית: כמה היה רחב
 - ז. שאלה שלישית: כמה היה גבוה
- סיכום

הקדמה

רבים עסקו בשאלת מחברו של הפירוש לתלמוד למסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם¹. לאחרונה עסק בכך הרב ד"ר דרור פיקסלר², והסיק שייחוס פירוש התלמוד לרמב"ם נכון הוא³. את עיקר מאמרו הקדיש הרב פיקסלר להתייחסות אל אחד השיקולים המרכזיים של השוללים ייחוס פירוש זה לרמב"ם: בפירוש המשנה תוקף הרמב"ם בלשון חריפה מאוד את המפרשים שרבן גמליאל האמין שניתן לראות את הירח הישן והחדש ביום אחד, ולמרבה הפליאה פירוש כזה בדיוק מוצע בפירוש התלמוד למסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם! האם סביר להניח שהרמב"ם תקף בלשון חריפה כל כך את דעת עצמו? תשובתו של הרב פיקסלר היתה חיובית; כדי להוכיח את סבירות הדבר הוא מצא מקומות נוספים בהם משתמש הרמב"ם בלשון תקיפה דווקא במקומות שבהם חזר בו הוא עצמו מדברים שכתב בעבר.

- 1 להלן: 'הפירוש לתלמוד'. מהדורה ראשונה נדפסה ע"י ר' יחיאל בריל, פריס תרכ"ה, ומאז מספר מהדורות יצאו לאור (וראה בהערה הבאה). במאמר זה נשתמש במהדורת הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש, חידושי הרמב"ם לתלמוד, ירושלים תשכ"ג. בפירוש המשנה נשתמש במהדורת הרב יוסף קאפח, משנה עם פירוש הרמב"ם, זרעים-מועד, ירושלים תשכ"ג. ברצוני להודות לעורך 'המעין', לרב דרור פיקסלר ולמהנדס ר' יעקב לוינגר, על ליבון נושאים הקשורים למאמר.
- 2 הרב דרור פיקסלר, 'לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם', סיני קלה-קלו (תשס"ה), עמ' קנא-קצח. לסקירת מי שעסקו בנושא ראה שם עמ' קנב הע' 4. לסקירה חלקית של כתבי היד והמהדורות הנדפסות של הפירוש לתלמוד ראה שם עמ' קנב-קנג.
- 3 שם עמ' קצח.

במאמר זה כוונתי לערוך ניתוח שיטתי של כתבי הרמב"ם בנוגע לסוגיית בדיקת עדי החודש, ובסופו יוכח בעז"ה באופן מכריע כי פירוש התלמוד מהווה שלב פרשני מוקדם של הרמב"ם עצמו בסוגיה זו⁴. הדיון יתחיל דווקא מדברים שכתב הרמב"ם במשנה תורה, אשר יכולים להמחיש היטב את הבעייתיות שבסוגיה הסבוכה הזו.

א. עד כמה יש לדקדק בדברי הרמב"ם?

המשנה (ר"ה ב, ו) מציינת חמש שאלות שהופנו לעדים:

כיצד בודקין את העדים? זוג שבא ראשון בודקין אותו ראשון, ומכניסין את הגדול שבהן, ואומרים לו אמור כיצד ראית את הלבנה: 1. לפני החמה או לאחר החמה; 2. לצפונה או לדרומה; 3. כמה היה גבוה; 4. ולאין היה נוטה; 5. וכמה היה רחב; אם אמר לפני החמה לא אמר כלום.

בהלכות קידוש החודש ב, ד כתב הרמב"ם (השאלות מוספרו על-פי סדר השאלות שבמשנה):

בית דין מחשבין בדרכים שהאצטגנינין מחשבין בהם, ויודעין הלבנה כשתראה בחודש זה: 2. אם תהיה בצפון השמש או בדרומה; 5. ואם תהיה רחבה או קצרה; 4. ולהיכן יהיו ראשי קרניה נטין. וכשיבואו העדים להעיד בודקין אותם כיצד ראיתם אותה: 2. בצפון או בדרום; 4. להיכן היו קרניה נטות; 3. כמה היתה גבוהה בראיית עיניכם; 5. וכמה היתה רחבה; אם נמצאו דבריהם מכוונין למה שנודע בחשבון מקבלין אותם, ואם לא נמצאו דבריהם מכוונין אין מקבלין אותם.

בולט לעין שהמשנה מנתה חמש שאלות ואילו הרמב"ם מנה רק ארבע שאלות לעדים, ובחשובים שבית הדין מחשב הוזכרו רק שלוש מתוכן. הלא דבר הוא? כמו כן, וקיימים בדברי הרמב"ם כמה קשיים נוספים: א. מדוע השמיט הרמב"ם כליל את שאלה מס' 1 שבמשנה לפני החמה או לאחר החמה; ב. מדוע שאלה מס' 3 (הגובה) הושמטה מחישובי בית הדין? ג. מדוע שינה הרמב"ם את הסדר של השאלות? ד. בחישוב של בית הדין כתב הרמב"ם שבי"ד מחשבין אם תהיה בצפון השמש או בדרומה, ובשאלה לעדים כתב בצפון או בדרום; האם מדובר באותה משמעות? ה. האם משמעות בצפון או בדרום תואמת את משמעות שאלה מס' 2 שבמשנה לצפונה או לדרומה?

התמיהות הקשות הללו מעלות את השאלה עד כמה מותר לנו לדקדק בדברי הרמב"ם. הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה כתב:

4 במאמרו הרב פיקסלר עסק רק מעט בהשוואת הדברים שבפירוש לתלמוד לשאר כתבי הרמב"ם; בעמ' קנט הובאה דוגמה אחת בנוגע לסוגיית 'מצוות צריכות כוונה'.

"...וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים בעניין האסור והמותר, הטמא והטהור, עם שאר דיני התורה, כולם **בלשון ברורה ודרך קצרה**, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיה ולא פירוק...

והנה, כשמעיינים בהלכה זו שוררת מבוכה: לכאורה כדי להבין את כוונת הרמב"ם אנו נדרשים לדקדוק טקסטואלי באותו אופן שמדקדק התלמוד במשנה, ואין כאן כלל **לשון ברורה ודרך קצרה**!

ב. תשובות לתמיהות הנזכרות

בטרם נתמודד עם השאלה עד כמה יש לנו לדקדק בדברי הרמב"ם בהלכה זו, נסקור מספר תשובות לתמיהות הנזכרות, ונבדוק אותן.

תמיהה א: על שאלה זו ענה כבר בעל 'לחם משנה' על אתר. לדעתו כלולה שאלה מס' 1 בשאלה מס' 4, שהרי מסקנת הבבלי היא ש'השאלה לפני החמה או לאחר החמה' מוסבת על פגימת הלבנה, ולכאורה שאלת כיוון הפגימה היא גם שאלה מס' 4 'לאין היה נוטה'.

תמיהה ב: הרב רבינוביץ בפירושו 'יד פשוטה'⁵ על אתר הסביר ששאלת הגובה תלויה גם ב'ראיית עיניכם', כלומר גובהו של הירח איננו עניין אבסולוטי הניתן לחישוב – אלא הוא גם עניין של האופן בו ראה העד את הירח, שכן מיקומו של העד במקום גבוה גורם לירח להיראות נמוך וכן להיפך. וכן כתב הרמב"ם עצמו (קידוש החודש יח, א ו-ד):

דבר ידוע וברור, שאם יוציא לך החשבון שהירח יראה בלילה, אפשר שיראה, ואפשר שלא יראה מפני העבים שמכסין אותו, או מפני **המקום שהוא גיא, או שהיה הר גבוה כנגד רוח מערב לאנשי אותו המקום שנמצאו כאילו הן יושבין בגיא**, שהירח לא יראה למי שהוא במקום נמוך אפילו היה גדול, ויראה למי שהוא עומד בראש הר גבוה ותלול אע"פ שהירח קטן ביותר, וכן יראה למי ששוכן על שפת הים או למי שמהלך בספינה בים הגדול אע"פ שהוא קטן ביותר... לפיכך ראוי לבית דין לשום שני דברים אלו בליבם, שהן זמן הראייה ומקומה, ושואלין את העדים באיזה מקום ראיתם...

הקושי ביישוב זה:

בפירושו למשנה זאת, אחר שפירש את כל השאלות, שב הרמב"ם ומסביר שבית דין מחשב את נתוני התצפית של הירח⁶:

5 הרב נחום אליעזר רבינוביץ, משנה תורה לרמב"ם עם פירוש יד פשוטה, ספר זמנים, חלק ג, מעלה אדומים-ירושלים תש"ס, עמ' מב.

6 פירוש הרמב"ם למשנה, עמ' רח-רט.

לפי שהיו מחשבין ויודעין: 2. לאיזה רוח הוא רוחב הירח בצפון או בדרום;
 4. ואיך יהיו הנחת קצותיו ברוחות האופק; 5. ושעור המואר שייראה ממנו;
 3. וכמה יהא גבהו לפי ראות העין. אם היתה עדותן מתאימה למה שמראה
 החשבון הרי אלו עושין כפי עדותן אם היו עדי אמת, כמו שביארנו.

כאן מנה הרמב"ם את חישוב הגובה בתוך חישובי בית הדין; גם בסוף הלכות
 קידוש החודש (יט, טו) כותב הרמב"ם שבית הדין יודע את הגובה מתוך החישוב של
 'קשת הראייה':

ומחקירת העדים שאומרים להם כמה היה גבוה, ודבר זה יודע מקשת
 הראייה, שבזמן שתהיה קשת הראייה קצרה יראה הירח כאילו הוא קרוב מן
 הארץ, ובזמן שתהיה ארוכה יראה גבוה מעל הארץ, ולפי אורך קשת הראייה
 לפי גובהו מעל הארץ בראיית העינים.

מכאן נשאלת השאלה, האם ניתן לדקדק מהשמטה שאלת הגובה בפ"ב ה"ד,
 שהרי בפירוש המשנה וכן בסוף הלכות קידוש החודש נראה שהרמב"ם רואה את
 הגובה כנתון בר חישוב לבית דין! ולא מסתבר לומר שהרמב"ם חזר בו פעמיים -
 בחישוב המשנה הכליל את חישוב הגובה, ואחר כך בתחילת הלכות קידוש החודש
 (ב, ד) השמיט, ובסוף הלכות קידוש החודש חזר והכליל (יט, טו)!

הרב ויזנברג⁷ ואיידלר⁸ כתבו שבסוף הלכות קידוש החודש (יט, טו) הרמב"ם חזר
 בו ממה שכתב בפירוש המשנה ובתחילת הלכות קידוש החודש (ב, ד). לפי טענתם
 פיה"מ והחלק הראשון של הלכות קידוש החודש התחברו בסמיכות זמן, בעוד שהחלק
 האסטרונומי של הלכות קידוש החודש (פרקים יא-יט) נתחבר כשמונה שנים מאוחר
 יותר. ברם, הם לא הבחינו שעוד בפירוש המשנה⁹ הרמב"ם בהמשך דבריו הכליל
 את הגובה בין ארבעת הדברים שבית הדין היה מחשב.

תמיהה ג: הרב רבינוביץ'¹⁰ טען שמגמת הרמב"ם כאן היא ללכת בסדר של הקל
 הקל תחילה; ברם, שאלת עוביו של הירח נראית השאלה הקלה ביותר, שכן היא
 אינה דורשת כל התמצאות במרחב. לעומתו ערן רביב במאמרו 'חקירת עדי החודש'¹¹
 ניסה להתמודד עם שאלת שינוי הסדר באופן אחר; לדעתו מגמת שינוי הסדר נועדה
 לצבור מידע על הנתונים הבאים בצורה לוגית: אזימוט ירח; אזימוט שמש (נובע
 מכיוון הקרניים + התשובה הקודמת); זווית הגבהה מעל האופק; אחוז תאורה.
 הקושי ביישובים אלו הוא: האמנם יש לדקדק כל כך בסדר השאלות? האם לא

7 E. Wiesenber, 'Elements of the Lunar Theory in the Mishnah Rosh Hashana 2:6 and
 the Talmudic Complements Thereto', *HUCA* 32 (1962), pp. 153-196 עמ' 163.
 8 יוסף יצחק איידלר, הלכות קידוש החודש על-פי הרמב"ם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 390.
 9 ראה לעיל הע' 6.
 10 יד פשוטה עמ' מ.
 11 ערן רביב, 'חקירת עדי החודש', יודעי בינה ב (תשס"ד), עמ' 135-136.

ניתן לומר שהרמב"ם כתב כפי שהזדמן לו ובלבד שיכלול בדבריו את כל השאלות הנצרכות, שהרי בפירוש המשנה סידר הרמב"ם את חישובי בית הדין לפי הסדר 2, 4, 5, 3; ובחישובי בית הדין במשנה תורה (ב, ד) הסדר הוא 2, 5, 4; ובשאלות לעדים (שם) הסדר הוא 2, 4, 3, 5! האמנם הקפיד הרמב"ם בכל מקום על סידורן של השאלות?

תמיהה ד: בעל 'ישועה בישראל'¹² הסביר שקיים שוני בין **לצפונה של השמש או לדרומה בחישוב, לבין שאלת העדים בצפון או בדרום**¹³. בחישוב מחשב בית הדין את מיקום הירח ביחס **למסלול השמש** (המילקה), היינו 'רוחב הירח', נתון עליו מרחיב הרמב"ם את הדיבור בחלק האסטרונומי של הלכות קידוש החודש בפרק ט"ז. לעומת זאת, השאלה אותה נשאלים העדים היא כיצד נראה הירח ביחס **לאופק המערבי**. כך עולה מדבריו של הרמב"ם בפרק יט¹⁴. ממילא עולה שלא מדובר באותה המשמעות.

תמיהה ה: מן הדברים בסעיף הקודם עולה שלשאלה 'לצפונה או לדרומה' שבמשנה קיימות לכאורה שתי משמעויות: אחת של חישוב בית הדין על מיקום הירח ביחס למילקה, והשנייה של שאלה לעדים לצפון או לדרום שלא ביחס לשמש אלא ביחס לרוחות העולם.

אולם קיימת כאן אם כן מבוכה לא קלה: האם ייתכן שעל נושא כל כך מסובך רמז הרמב"ם בהשמטה של כמה אותיות (צפונה-צפון וכו')?

ג. בדיקת סוגיית בדיקת העדים על סמך כל כתבי הרמב"ם

חוסר הנוחות ביישובים שלעיל מעורר את הצורך לשוב ולבדוק את הסוגיה בדיקה נרחבת בכל כתביו של הרמב"ם, תוך השוואה לפירושים אחרים. המאמר 'דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר'¹⁵ נכון ביותר כלפי הרמב"ם וכתביו, ותמיד עדיף במידת האפשר ללמוד את הרמב"ם על-פי דברי עצמו.

סוגיית בדיקת העדים כוללת התייחסות של הבבלי למשנה (כג, ב – כד, א) וגם של הירושלמי (פ"ב ה"ה, נח ע"א, מהד' האקדמיה עמ' 670-671), ויש לבדוק את

12 ר' יהונתן בן יוסף מראזנאי, ישועה בישראל, פרקפורט דמיין ת"פ, דף נד ע"א. נדפס בדפוס צילום בתוך פועל ה' כרך א', בני ברק תשנ"ח.²

13 דבריו הובאו ע"י הרב חיים קניבסקי, שקל הקודש, בני ברק תשנ"ז³, עמ' 52 סעיף כד, בשם יש אומרים. בפירוש ראשון כתב הרב קניבסקי 'משמע בצפון השמש או בדרומה כנ"ל וכ"פ רבנו בניה"מ', אך נראה שנטה לפירוש השני, שהרי המשיך: 'אבל לקמן פי"ט ה"י מפרש לצפון קו/המשווה או לדרומו', ומיד הביא את דברי בעל 'ישועה בישראל'. אולם קשה לומר כן, ולהלן (סעיף ה) יתבאר שדברי הרמב"ם מוסבים על השאלה הרביעית 'לאין היה נוטה' ולא על השאלה השנייה 'לצפונה או לדרומה'.

14 כך כותב גם הרב רבינוביץ' ב"יד פשוטה" עמ' מב.

15 ירושלמי פ"ג ה"ה, נח ע"ד, מהד' האקדמיה עמ' 675.

הפירושים השונים לסוגיות אלו. יש להתייחס גם לסדר הכרונולוגי בו כתב הרמב"ם את הדברים: פירוש המשנה נכתב בין השנים ד"א תתקכ"א-תתקכ"ח עת הרמב"ם היה בן 23-30.¹⁶ הלכות קידוש החודש נכתבו כנראה במספר שלבים: הפרקים יא-יט הם המאוחרים ביותר¹⁷; נראה שאת פרקים הללו סיפח הרמב"ם למשנה תורה אחר השלמת החיבור, שהרי מאיגרת שכתב משמע שבשנת תתקל"ז טבע אחיו ר' דוד בים ואז חלה למשך שנה¹⁸, וכדי להפיג את צער עסק בחכמות¹⁹. הפרקים א-י מוקדמים יותר²⁰, ומסתבר שגם הם נכתבו בשני חלקים: הפרקים ו-י, הדנים בחשבונות הלוח, נכתבו בשנת תתקכ"ו, עוד לפני שהתחיל הרמב"ם בכתיבת משנה תורה²¹, והפרקים א-ה הדנים בחלק ההלכתי של קידוש החודש ועיבור השנה נכתבו סמוך למועד תחילת חיבור משנה תורה, סביב תתקכ"ח²². הפירוש לתלמוד נכתב כפי עדות עצמו בימי בחרותו של הרמב"ם²³.

ד. שאלה ראשונה ושניה: לפני החמה או לאחר החמה, לצפונה או לדרומה

בפירוש המשנה פירש הרמב"ם את השאלות כך²⁴:

לפני החמה או לאחר החמה, כלומר הצד המאיר שבו היה כלפי השמש, או החשוך שבו היה כלפי השמש. **לצפונה או לדרומה**, לפי שהירח והכוכבים נוטים ממסלול השמש פעמים לדרום ופעמים לצפון, ואפשר שיהא רוחב הירח צפוני בעת הראיה.

פירוש השאלה הראשונה נראה תואם את **מסקנת** הבבלי שהמשנה עוסקת בפגימה. אך לכאורה הרמב"ם היה צריך לכתוב ההיפך: 'הצד החשוך שבו היה כלפי

16 ראה הרב יצחק שילת, איגרות הרמב"ם, מעלה אדומים-ירושלים תשנ"ה, כרך א, עמ' כ וכו'.

17 בפרק יא הלכה טז הרמב"ם מציין שהוא עומד בשנת ד"א תתקל"ח, המאוחרת לשנת תתקל"ז בה כתב הרמב"ם את הקדמתו לחיבור כולו. עי' במאמרו של גאנדז: S. Gandz, 'Date of the Composition of Maimonides Code', Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 16 (1948), pp. 1-7.

18 הרב שילת שם כרך א עמ' קצח ורכח-רל.

19 שם עמ' רא.

20 גאנדז שם.

21 ראה יד פשוטה עמ' קנה. כבר בצעירותו כתב הרמב"ם את 'מאמר העיבור', חיבור קצר על הלוח העברי (נדפס בדפוס צילום בתוך פועל ה' כרך ב, בני ברק תשנ"ח²), בחיבור זה מוזכרת השנה ד'תתקי"ח.

22 הרמב"ם טרח בחיבורו עשר שנים רצופות בין השנים תתקכ"ח-תתקל"ז. עי' הרב שילת, איגרות הרמב"ם, כרך א עמ' קצח, וכרך ב עמ' תקב.

23 ראה את המקורות במאמרו של הרב פיקסלר 'לשון תקיפה' הנ"ל עמ' קנג-קנה ועמ' קצח.

24 פירוש הרמב"ם למשנה, עמ' רח. הסיבה לעיסוק בשתי השאלות האלה יחדיו היא שאלת הבבלי (כג, ב) שקישרה ביניהן (ראה להלן).

השמש או המאיר שבו היה כלפי השמש', שהרי פגימתה **לפני החמה** היא **הצד החשוך** המכוון לחמה! ברם, לא נראה לי שיש מקום לדקדק בכך ולהציע שהרמב"ם פירש את המשנה הפוך מהבבלי, דהיינו שלפני החמה פירוש **שהחלק המואר מופנה לחמה**, שהרי מה היה מרוויח בכך, הרי המשמעות היא אותה המשמעות! על כורחנו הסביר הרמב"ם מאי דסליק מיניה, את האחרון ראשון ואת הראשון אחרון. כאמור לעיל, הרמב"ם לא מנה שאלה זו כלל במשנה תורה.

בפירוש השאלה השניה מצוי לכאורה חידוש גדול:

א. מושג הרוחב איננו מובן מאליו לצופה הפשוט; הוא איננו יודע לאתר את מיקומו של המילקה (גלגל המזלות בשמים).

ב. השאלה לצפונה ולדרומה לכאורה מפורשת בבבלי ובירושלמי. בשני התלמודים מובאות שתי ברייתות סותרות, שלפי אחת מהם אם אמר לצפונה דבריו קיימין לדרומה לא אמר כלום, ולפי הברייתא השניה אם אמר לדרומה דבריו קיימין לצפונה לא אמר כלום. הבבלי והירושלמי מעמידים כל אחת מהברייתות בחלק אחר של השנה:

בבבלי: תנא חדא לצפונה דבריו קיימין לדרומה לא אמר כלום. והתניא איפכא, לדרומה דבריו קיימין לצפונה לא אמר כלום? לא קשיא, כאן בימות החמה, כאן בימות הגשמים.

בירושלמי: אית תניי תני לצפונה דבריו קיימין, אית תניי תני לדרומה דבריו קיימין. מאן דאמר לצפונה דבריו קיימין מן טבת ועד תמוז, מאן דאמר לדרומה דבריו קיימין מן תמוז ועד טבת.

המפרשים כבר דנו בשאלה אם 'טבת-תמוז' ו'תמוז-טבת' של הירושלמי תואם את 'ימות החמה' ו'ימות הגשמים' של הבבלי²⁵. פירוש של הרמב"ם איננו תואם לא את הירושלמי ולא את הבבלי, שכן **בכל חודש** במחציתו האחת מצוי הירח צפונית למילקה ובמחציתו האחרת דרומית למילקה²⁶. באופן כללי ניתן לומר כי עבור חודש נתון, מחצית מהמחזור – היינו במשך כ-9.3 שנים – יופיע הירח צפונית למילקה, ובמחצית המחזור יופיע הירח דרומית למילקה, זאת בשונה מהירושלמי והבבלי מהם משתמעת מחזוריות של שנה אחת. בשל כך הוצג פירוש הרמב"ם כאן כפירוש מקורי ועצמאי למשנה²⁷.

25 ראה פירוש ר"ח לר"ה כד, א ד"ה תני, מהד' ר"ד מצגר עמ' עא: 'ומצאנו דברים הללו מפורשים בתלמוד ארץ ישראל כלשון הזה'... ועי' בייחוד ברז"ה במאור הקטן ה ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה 'היינו'.

26 המחזוריות של הימצאות הירח בחודש מסוים בעת הראייה צפונית או דרומית למילקה היא המחזוריות האסטרונומית של נסיגת הקשרים הנמשכת 18.6 שנה (מה שמכנה הרמב"ם בהלכות קידוש החודש פרק טז מהלך הראש והזנב). ראה שי ואלטר, מרחבי רקיע – מדריך אסטרונומי למסכת ראש השנה, בית שמש תשס"ז, עמ' כה-כו.

27 איידלר, קידוש החודש, עמ' 389 ו-393.

נעקוב אחר פירוש זה במקומות נוספים ברמב"ם. בהמשך פירוש המשנה בחשבונות בית הדין, השאלה 'לאיזה רוח הוא רוחב הירח בצפון או בדרום' תואם את מושג רוחב הירח. עוד שם בהמשך מדגים הרמב"ם כיצד יתייחס בית הדין לתשובת העדים²⁸:

אם היתה עדותן מתאימה למה שמראה החשבון הרי אלו עושין כפי עדותן אם היו עדי אמת כמו שביארנו, ואם לאו, כגון שאמרו שראוהו נוטה ממסלול השמש לצד צפון, והיה רוחב הירח דרומי, ידענו בלי ספק שהם עדי שקר.

בהלכות קידוש החודש ב, ד בחשבונות בית הדין הניסוח 'אם תהיה בצפון השמש או בדרומה' מעט יותר קצר, אולם אין סיבה להניח שהרמב"ם חזר בו. באותה הלכה בשאלות לעדים: 'בצפון או בדרום'; כאן התעוררה השאלה האם הרמב"ם מתכוון לפירוש אחר. הטענה היתה שמפרק יט הלכות יב-יד נשאלים העדים האם ראו את הירח נוטה לצפון או לדרום באופן המערבי, ברם בראש אותו הפרק מדגיש הרמב"ם שהוא עוסק בשאלה מס' 4 'לאין היה נוטה': 'לפי שאמרו חכמים שבכלל דברים שהיו בודקין בהן את העדים אומרין להן להיכן היה הירח נוטה, כשר בעיני להודיע דרך חשבון דבר זה'. אכן, לכאורה נראה ששינה הרמב"ם את פירושו 'להיכן היה נוטה', אותו פירש על נטיית הקרניים, ועבר לפירוש חדש שמדובר על נטיית הירח עצמו (בכך נדון בסעיף ה). מכל מקום קשה להעמיס על חיסור האות ה' ('לצפונה' - 'לצפון') את כל שינוי המשמעות! לכן נראה לומר שהרמב"ם לא מתכוון כאן לפירוש אחר, אלא חישוב בית הדין אם תהיה בצפון השמש או בדרומה הוא-הוא השאלה לעדים בצפון או בדרום. הרמב"ם קיצר כאן, כיון שכבר פירט ברישא של ההלכה את חישובי בית הדין. כאשר מציגים בטבלה את השאלות ברישא ובסיפא של ההלכה (בהשמטת שאלת הגובה), רואים שהשאלות בסיפא קצרות יותר מאשר ברישא, ולשונן קצרה וקרובה יותר אל לשון המשנה:

חשבונות בית הדין	השאלות לעדים
2. תהיה בצפון השמש או בדרומה	2. בצפון או בדרום
5. ואם תהיה רחבה או קצרה	5. וכמה היתה רחבה
4. ולהיכן יהיו ראשי קרניה נוטין	4. להיכן היו קרניה נוטות

מכאן שאין שינוי בין הרישא לסיפא.

הסבר זה מקבל חיזוק על סמך מה שכתב הרמב"ם בפרק טז:

28 פירוש הרמב"ם למשנה עמ' רח-רט.

הלכה א: העגולה שסובבת בה הירח תמיד היא נוטה מעל העגולה שסובבת בה השמש תמיד, חציה נוטה לצפון וחציה נוטה לדרום, ושתי נקודות יש בה זו כנגד זו שבהן פוגעות שתי העגולות זו בזו. לפיכך כשיהיה הירח באחת משתייהן נמצא סובב בעגולה של שמש כנגד השמש בשוה, ואם יצא הירח מאחת משתי הנקודות נמצא מהלך לצפון השמש או לדרומה...

הלכה ח: הנטיה שנוטה הירח לצפון השמש או לדרומה היא הנקראת רוחב הירח, ואם היה נוטה לצפון נקרא רוחב צפוני, ואם היה נוטה לדרום נקרא רוחב דרומי, ואם היה הירח באחת משתי הנקודות לא יהיה לו רוחב כמו שביארנו.

הלכה ט: לעולם לא יהיה רוחב הירח יתר על חמש מעלות בין בצפון בין בדרום, אלא כך הוא דרכו, יתחיל מן הראש ויתרחק ממנו מעט מעט, והמרחק הולך ונוסף עד שיגיע לחמש מעלות, ויחזור ויתקרב מעט מעט עד שלא יהיה לו רוחב כשיגיע לזנב, ויחזור ויתרחק מעט מעט והמרחק נוסף עד שיגיע לחמש מעלות, ויחזור ויתקרב עד שלא יהיה לו רוחב.

בשום מקום נוסף לא שב הרמב"ם והציע הסבר אחר מלבד הסבר הרוחב. לכן אין סיבה למר שהרמב"ם מבדיל בין חישוב בית הדין ברישא **אם תהיה בצפון השמש או בדרומה** - לשאלה לעדים בסיפא **בצפון או בדרום**.

כעת נותר לשאול מניין שאב הרמב"ם פירוש זה, שאיננו מתיישב עם הסבר התלמודים? כאן עיון בפירושו לתלמוד מקרב אותנו לפתרון השאלה.

לשון סוגיית הבבלי (ר"ה כג, ב) הוא: 'היינו לפני החמה - היינו לצפונה, היינו לאחר החמה - היינו לדרומה! אמר אביי: פגימתה לפני החמה או לאחר החמה'. ההסבר המקובל בסוגיה זו הוא שאת המקשן מטרידה שאלת הכפילות במשנה: שאלה מס' 1 'לפני החמה או לאחר החמה' זהה לשאלה מס' 2 'לצפונה או לדרומה', וממילא יש כאן ייתור! תירושו של אביי הוא ששאלה מס' 1 עוסקת בפגימה, וכך שאלה מס' 2 נשארת לעסוק בכיוונו של הירח עצמו, כפי שמובאות שתי הברייתות בהמשך הסוגיה.

ברם, בפירוש לתלמוד הובנה כל הסוגיה אחרת²⁹:

היינו לפני החמה היינו לצפונה היינו לאחר החמה היינו לדרומה. פי', כבר

29 הפירוש כאן ממהדורת רמ"ל זק"ש עמ' פה-פו. בסוגריים עגולות ובסוגריים מרובעות, אם לא נוספה שום הערה - נוסח כתב יד ב' שהשתמש בו הרב זק"ש. לכתב היד היו מלווים ציורים שהושמטו במהדורת זק"ש. הרב רבינוביץ' (יד פשוטה עמ' מ-מא) הוסיף תרשימים, וכתב (עמ' מ): 'גם הוספתי תרשימים, כי הציורים המוזכרים בפירוש לא הועתקו במהדורה שהשתמשי בה, ושמא גם אינם בכת"י'. במהדורות דפוס קודמות אכן הופיעו ציורים. הדבר מצריך דיון בפני עצמו שאין מקומו כאן. מכל מקום, דברי הרמב"ם די ברורים גם ללא הוספת ציורים. והתימה על הרב רבינוביץ' שצייר את השמש והירח ביחס לאופק המערבי (לפי התנועה היממית), בעוד שבפירוש לתלמוד מודגש שמישור הייחוס הנידון הוא המילקה.

פירשנו למעלה שהירח קודם המולד הוא לאחר השמש, שעדיין לא נקבץ עמה, ואחר המולד הוא לפני השמש, שכבר נקבץ עמה והלך לפניו. ועל זה הקשינו, היינו לפני החמה היינו לצפונה, כלומר וכי בארבע רוחות מהלך, אינו מהלך אלא בשני רוחות, או לפני החמה כגון זאת הצורה, או לאחר החמה כגון זאת הצורה, ואין דרך שלישי אלא לפניו או לאחריו (לצפונה או לדרומה)³⁰ כמו שתראה מצורות הללו. וזהו ששנינו לפניו או לאחריו, לצפונה או לדרומה – כיצד לצפונה וכיצד לדרומה?

ופריק אביי לפגימתה קתני. כלומר לעולם גופו של ירח או לפני השמש או לאחר השמש, וזה ששנינו לצפונה או לדרומה אפגימתה קתני, כלומר כשראית אותו פגימתו להיכן היתה, לפני החמה כגון זאת הצורה, או לדרומה כגון זאת הצורה. הנה נתבאר לך למראית עין ארבע ראיות שאינם דומות זו לזו, ושהפגימה נעשית לפני החמה ולאחר החמה ולצפונה ולדרומה, והוא גופו במקום אחד לפני השמש כמו שהוא אחר המולד. וזה ששואלין אותם על ארבע הצורות הללו לאו למימרא שיהיה כך, שאין פגימתו אלא לאחריו, ושואלין אותם על דברים שאי אפשר להיותן לידע אם עידי שקר הם ואם לאו.

לא הכפילות בשאלה מטרידה כאן, אלא אי סבירותם של הכיוונים צפון דרום. הירח מתואר כאן בתנועתו החודשית לאורך המילקה ממערב למזרח. בהבנה הראשונית, לפני החמה הוא המצב שאחרי המולד, כאשר הירח עבר את השמש, ולאחר החמה הוא המצב שעדיין לפני המולד. כמובן שרק התשובה לפני החמה היא אפשרית³¹; לצפונה או לדרומה הוא כיוון בלתי אפשרי לתנועת הירח הנע ממערב למזרח. לכן יש להבין את הקושיה בתמיהה, כך: 'היינו לפני החמה היינו לצפונה? היינו לאחר החמה היינו לדרומה?' וכי יכול אתה להשוות את הכיוונים? לפני החמה ולאחר החמה הם לגיטימיים, אבל הירח לא נע אף פעם בכיוון צפון או בכיוון דרום! אביי מתרץ שכל ארבעת איברי המשפט, 'לפני החמה' 'לאחר החמה' 'לצפונה' 'לדרומה', כולם מוסבים על הפגימה, ובעצם מדובר על שאלה אחת המורכבת מארבעה חלקים. ואמנם **גוף הירח** בעת הראייה תמיד מקדים את השמש על המילקה והוא לפני החמה, אבל פגימתו מכוונת מהשמש והלאה, והיא לאחר החמה בלבד.

מהפירוש לתלמוד עולים שני דברים חשובים: המפרש מניח בהבנה הראשונית שביטויי הכיוון הם לאורך מסלול המילקה, היינו תנועתם העצמית של השמש והירח. אף אחד מהמפרשים האחרים של הסוגיה (ר"ח, רש"י, רז"ה) לא העלה פירוש

30 נראה לי שתיבות אלו הן אשגרת הסופר מלשון המשנה ויש למוחקן.

31 לכאורה קשה, שהרי ההוה-אמינא כאן היא בניגוד להמשך המשנה ש'אם אמר לפני החמה לא אמר כלום'! אולם קושיא זו לא היה צורך להעלותה משום שתירוץ הפגימה מיישב גם אותה.

מעין זה; כל המפרשים התייחסו רק לתנועה היממית ממזרח למערב, ולא לתנועה העצמית החודשית לאורך המילקה. מכך עולה שלפי ההבנה הראשונית לצפונה ולדרומה הם ביחס למישור המילקה, כפי שפירש הרמב"ם בכל מקום. פירוש כזה יכול לצמוח רק בקרב מי שלמד חכמת התכונה ומכיר בפרטות את תנועת המאורות העצמית; אדם שלא למד את חכמת התכונה מכיר רק את התנועה היממית ממזרח למערב, ובאופן זה יפרש את הסוגיות. בעל הפירוש לתלמוד מרבה בהסברים אסטרונומיים יותר מכל מפרש אחר על מסכת ראש השנה, ומצרף ציורים לפירוש³².

נמצא שהפירוש הייחודי של הרמב"ם למשנה שלצפונה ולדרומה הוא ביחס למילקה – תואם את הפירוש לתלמוד בהוה-אמינא של הסוגיה.

עם זאת יש להעיר על חוסר התאמה מסוים בין הפירוש לתלמוד ובין הפירוש למשנה. לפי מסקנת הפירוש לתלמוד שאלות מס' 1 ו-2 הן שאלה אחת בת ארבעה רכיבים על פגימת הלבנה, ומשמע שרק **תשובה אחת מתוך הארבע נכונה** – 'לאחר החמה'. אבל בפירוש הרמב"ם למשנה שתי השאלות הן שתי שאלות נפרדות: הראשונה – על הפגימה, והשנייה – על הרוחב מהמילקה, אם הוא צפוני או דרומי. מסתבר שהרמב"ם בשלב מסוים כנראה שינה מעט את האופן בו הסביר את תירוץ התלמוד, וכנראה הסביר כך: **לפי התירוץ** ישנן באמת שתי שאלות במשנה, הראשונה 'לפני החמה או לאחר החמה' היא על הפגימה בלבד, ואם אמר לפני החמה, היינו שהפגימה נוטה לכיוון הנגדי מהשמש – לא אמר כלום; 'לצפונה או לדרומה' היא שאלה נוספת הקשורה גם **לפגימה וגם לרוחב הירח**, שהרי אם רוחב הירח הוא צפוני למילקה – כתוצאה מכך הפגימה נוטה מעט צפונה, ואם הרוחב דרומי – הפגימה נוטה דרומה. כך התשובות 'לצפונה' ו'לדרומה' שלאחר התירוץ אינן מרמזות על **תנועת הירח** 'צפונה' או 'דרומה', אלא רק על נטייתו מן המילקה³³ ועל נטיית קרניו. הסבר כזה לגמרא תואם את הפירוש למשנה.

כעת נותר לבדוק כיצד יתיישב פירוש זה עם המשך הסוגיה בבבלי המחלק בין שתי הברייתות, 'לצפונה דבריו קיימין' ו'לדרומה דבריו קיימין', בין ימות החמה לימות הגשמים. בטרם נבדוק זאת נדלג כעת לשאלה הרביעית.

ה. שאלה רביעית: לאין היה נוטה

בפירוש המשנה³⁴: **'ולאין היה נוטה'**, כלומר קצותיו³⁵, לפי שמשנתה נטית קצוות הירח ברוחות העולם כפי רוחב המקום ורוחב הלבנה ומקומו בגלגל המזלות'. הרמב"ם כאן הסביר שכוונת השאלה לנטיית הקרניים, שקרא לה בשם 'קצות

32 וכבר העיר על כך הרב פיקסלר במאמרו 'לשון תקיפה' הנ"ל עמ' קנח ליד הע' 24 ובהערה.
33 גודלה המקסימלי 5 מעלות צפונית או דרומית למילקה, ראה הלכות קידוש החודש פרק טז.

34 שם עמ' רח.

35 בפירוש הרמב"ם הנדפס בדפוס וילנא תרגם המתרגם (ר' יוסף ב"ר יצחק בן אלפואל)

ה'ירח'. ובהמשך פירוש המשנה, בחישובי בית הדין, באותה לשון ובאותה משמעות: 'ואיך יהיו הנחת קצותיו ברוחות האופק'. ובהלכות קידוש החודש (ב, ד) בחישובי בית הדין: 'ולהיכן יהיו ראשי קרניה נוטין'. ושם בהמשך ההלכה, בשאלות לעדים: 'להיכן היו קרניה נוטות'.

אולם בפרק יט רואים באופן בולט שהרמב"ם שינה את ההסבר. בראש הפרק הוא כותב: 'לפי שאמרו חכמים שבכלל דברים שהיו בודקין בהן את העדים אומרים להן **להיכן היה הירח נוטה**, כשר בעיני להודיע דרך חשבון דבר זה'. ובהמשך הוא מסביר שהירח נוטה מקו המשווה, ונוקט בפרק זה שלוש נטיות: 'אם תרצה לידע כמה מעלות הוא הירח **נוטה** מעל הקו השווה כנגד צפון העולם או כנגד דרום העולם' (יט, י); 'אם תרצה לידע לאיזו רוח מרוחות העולם יראה הירח **נוטה**' (יט, יב); 'ותראה **פגימתו נוטה**' (יט, יג).

באופן פשוט נטיית הירח בפרק זה איננה נטיית הקרניים, אלא **נטייתו של גוף הירח מהמשווה**. נטייה זו היא המשפיעה על מיקומו של הירח בשעת הופעתו בצד המערבי: מערבי ממש (יט, יב), לצפון מערב (יט, יג) או דרום מערב (יט, יד)³⁶. הפירוש של שאלה מס' 4, שהונח בפירוש המשנה ובפרק ב הלכה ד על קצוות הירח או על הקרניים - הוסב בפרק יט על הירח עצמו. אולם הרמב"ם לא שכח את הקרניים: בהלכות אלו (יב-יד) הוא שב ומזכיר את הקרניים בשם התלמודי 'פגימה'. הפירוש החדש של הנטייה דחק את הפירוש הישן - אך לא דחה אותו לגמרי, והוא מופיע כעת על שם ה'פגימה'.

האם חזר בו הרמב"ם? עיון בפירוש לתלמוד מפיץ אור על התעלומה³⁷:

ולאין היה נוטה, פ' לאיזה צד מן העולם היה נוטה. **ותני עלה לצפונה דבריו קיימין**, פ' אם אמרו כי לצפון היה נוטה דבריו קיימין. כבר פירשתי למעלה כי במזל שיהיה בו השמש הירח בראש חדש, ובימות הגשמים שהשמש מהלכת בדרום העולם הירח נמי בדרום, ובימות החמה שהשמש מהלכת בצפון הירח נמי נראה בצפון.

'עניינו **קרניה** לפי **קרני הלבנה** ישתנה הייתם אל נוכח הרוחות' וכו'. גם להלן היכן שתרגם הרב קאפח 'קצוות' תרגם המתרגם 'קרנים' (וראה גם במשנה 'דמות צורות לבנות'). המילה הערבית בפירוש הרמב"ם היא 'אטראפה', והיא רב-משמעית (משמעה במקומות אחרים: קצה, עוקץ ועוד; תודה לרב דרור פיקסלר על ההבהרה כאן). לפיכך נראה לי שהמתרגם דייק כאן יותר מהרב קאפח, ותירגם את המילה במשמעות המתאימה כאן.

36 מקורות לפירוש זה ראה להלן בהע' 40. במהלך כתיבת מאמר זה הביע ר' יעקב לוינגר הסתייגות מהפירוש המוצע וטען שבהלכות יב-יד, אין מדובר במיקומו של גוף הירח ביחס לאופק המערבי (הפרש אזימוטלי מנקודת אמצע המערב), **אלא לאן פונה החלק המואר כלפי האופק המערבי**. אמנם אין בהצעה זו לשנות את מסקנות המאמר, אולם כשלעצמה היא דורשת עיון מחדש ודיון נפרד, שיבוא בע"ה בעתיד.

מקורות לפירוש זה

37 מהדורת רמ"ל זק"ש עמ' פז.

לפירוש זה משמעות חשובה ביותר: שתי הברייתות בהמשך הסוגיה 'לצפונה/ לדרומה דבריו קיימין' מוסבות לא על השאלה השניה במשנה - אלא על **השאלה הרביעית**: את התיבות 'לצפונה' ו'לדרומה' של הברייתות יש לקרוא בלא מפיק בה', וכוונתן לצפון ולדרום. לפירוש זה משמעות רבה ביותר; ממנו עולה שהברייתות אינן מוסבות על שאלה מס' 2 לצפונה או לדרומה, ולפיכך שאלה זו משתחררת לפירוש עצמאי שלא הובא כלל בתלמוד!

הרמב"ם, אם כן, לא הסביר את שאלה מס' 2 **בניגוד** לתלמוד: לדעתו, הברייתות מוסבות על שאלה מס' 4 'לאין היה נוטה'. שאלה מס' 2 'לצפונה או לדרומה' לא נידונה כלל בתלמוד, ולכן פירש אותה הרמב"ם באופן עצמי כמיוחסת לשמש, או ביתר דיוק למסלול השמש - המילקה.

כך מתבררת גם התעלומה של פרק יט. בצעירותו קיבל הרמב"ם את הפירוש ש'לאין היה נוטה' מוסב על גוף הירח ביחס למשווה. לאחר מכן, בפירוש המשנה ובריש הלכות קידוש החודש, עבר לפירוש הקרניים, אבל דאג להדגיש בכל מקום שהנטייה היא נטיית הקרניים. כאשר בא הרמב"ם לחבר את החלק האסטרונומי של הלכות קידוש החודש בשנת תתקל"ח הכניס בחיבורו את שני הפירושים: הוא חזר לפירוש הראשון של נטיית גוף הירח, אולם שמר גם על הפירוש השני והסב אותו על הפגימה.

בכך התאמתה לחלוטין השערתו החריפה של ויזנברג שלפי הרמב"ם הברייתות בבבלי מוסבות על שאלה מס' ³⁸, השערה שניתן היה לפקפק בה בשל העמימות של לשון הרמב"ם בפרק יט. ברם, ויזנברג העמיק מאוד במשמעות האסטרונומית, וטען שפירושו של הרמב"ם למושג הפגימה בכל זאת השתנה מעט: בפירוש המשנה תלה הרמב"ם את נטיית קצוות הירח גם בהשפעת הרוחב הגיאוגרפי של הצופה, דבר שאין לו מקום לפי המבואר בפרק יט הלכות יב-יד. מפירוש המשנה משמע שעל הצופה לאמוד את נטיית קרני הירח צפונה או דרומה ביחס **לאופק המערבי**, ומבחינה אסטרונומית כמעט תמיד נטיית קרני הירח היא לדרום, ורק במקרים נדירים, בחודשים הסמוכים לאביב, וכאשר רוחב הירח צפוני מאוד, ניתן לראות את הקרניים נוטות ימינה כלפי צפון³⁹. אם המדידה היא ביחס לאופק המערבי יש משמעות רבה לרוחב הגיאוגרפי, שכן זה משפיע על נטייתו של המילקה ביחס לאופק המערבי.

לעומת זאת בהלכות קידוש החודש פרק יט על הצופה לאמוד את נטיית הקרניים ביחס **לאופק המזרחי** הנמצא בגבו, דהיינו עליו למתוח קו דמיוני מבין שתי הקרניים של הירח אל האופק המזרחי, והמקום בו פוגע קו זה במזרח משמעו נטיית

38 ויזנברג, לעיל הע' 7, עמ' 188.

39 ראה שי ואלטר, מרחבי רקיע עמ' מה-מו ובתמונה פח שם, וכן עמ' מח-מט ובתמונות צב-צה שם; ערן רביב, חקירת עדי החודש, עמ' 132-133. התייחסתי לדברי רביב ביודעי בינה ד (תשס"ז), עמ' 8: 'על השער - זורח או גורע?'.
 המעין, תשרי תש"ע [נ, א]

הפגימה⁴⁰. למשל: אם הירח מצוי בצפון מערב (בקיץ) – הקו יפגע בצד הנגדי בדרום מזרח (נטיית הפגימה דרומה, יט, יג), ואם הירח מצוי בדרום מערב (בחורף) – הקו יפגע בצפון מזרח (נטיית הפגימה צפונה, יט, יד), ואם הירח באמצע המערב (באביב ובסתיו) – הקו יפגע באמצע המזרח (הפגימה תהיה מכוונת כלפי אמצע מזרח ללא נטייה צפונה או דרומה, יט, יב). עולה שהתלות של נטיית הפגימה היא רק במקומו של הירח על המילקה, ולא ברוחב הגיאוגרפי.

ברם, אני סבור שאין צורך לדקדק כל כך בדברים, והעיקר הוא שהרמב"ם מתייחס לנטיית הפגימה, בין אם נמדוד כלפי האופק המערבי, בין אם נמדוד כלפי האופק המזרחי. כאשר מבצעים את המדידה כלפי האופק המזרחי עולה שנטיית הפגימה תלויה במחזור עונות השנה, ולכאורה יש כאן התאמה גם עם התירוץ בבבלי 'כאן בימות החמה כאן בימות גשמים', אבל בדיוק באופן מהופך אם נפרש נטייה על גוף הירח (שהרי נטיית הפגימה מכוונת אל האופק המזרחי בנקודה הנגדית למיקום הירח באופק המערבי). ויזנברג מתנגד לאפשרות העמסת פירוש נטיית הפגימה בדברי הרמב"ם על שאלה מס' 4 'לאין היה נוטה', ומכנה אותה 'פילפולית'⁴¹; ברם, לפי התבוננות במקורות הרמב"ם אנו רואים התלבטות בין פירוש שאלה מס' 4 על נטיית גוף הירח (בפירוש לתלמוד) או על הקרניים/הפגימה (פירוש המשנה וריש הלכות קידוש החודש). נראה שבפרק יט מהלכות קידוש החודש יצר הרמב"ם סינתזה בין שני הפירושים, בייחוד ששניהם עומדים כעת בהתאמה לתירוץ הבבלי 'כאן בימות החמה כאן בימות הגשמים'. ואמנם הפירוש המרכזי הוא על נטיית גוף הירח, אולם גם פירוש הנטייה על הפגימה הוא אפשרי, וגם הוא מתאים לתירוץ בתלמוד.

עוד נראה כי תירוץ הלחם משנה מקבל אישור: בביטוי הפגימה רומז הרמב"ם לשאלה מס' 1 במשנה, אותה השמיט לחלוטין: אם לנטייה יש שני פירושים לגיטימיים, על הירח עצמו ועל פגימתו, שאלת הפגימה מזדהה עם מסקנת הבבלי (והירושלמי) שיש גם שאלה על הפגימה.

ו. שאלה חמישית: כמה היה רחב

שאלה זו ברורה בכל המקומות, וכוונתה לעוביו של חרמש הירח. בפירוש המשנה מסביר הרמב"ם את משמעות הבדיקה⁴²: 'וכמה היה רחב, לפי שהירח עצמו משתנה גודלו כשמתחדש בהתאם לקרבתו וריחוקו מן השמש'. ושם,

40 לתרשימים המבארים באופן מורחב את כוונת הרמב"ם ראה הרב איתן צקוני, חזון שמים, תשס"א⁴, עמ' קיד-קכ. הרב צקוני הבחין היטב בין המושג 'כיוון הפגימה' הנמדד ביחס לאופק המזרחי (שם עמ' קטז) לבין המושג 'כיוון החרמש' (שם עמ' קיט) הנמדד ביחס לאופק המערבי.

41 ויזנברג שם עמ' 193.

42 עמ' רח.

בהצגת חישובי בית הדין, הוא כותב בקצרה: 'ושעור המואר שייראה ממנו'. ובהלכות קידוש החודש (ב, ד) בחישובי בית הדין: '**ואם תהיה רחבה או קצרה**'⁴³. ובשאלה לעדים (שם), כמעט בנוסח המשנה, רק בשינוי מזכר לנקבה: '**וכמה היתה רחבה**'. בראש פרק יח (הלכות א-ד) מתייחס הרמב"ם להשפעת המקום הטופוגרפי והעונה על הראות הירח. בהלכה ג הוא מעיר שהאובד בימות החמה יכול להשפיע על כך שלא יראה הירח הקטן:

וכן בימות הגשמים אם יהיה יום צח יראה הירח יותר ממה שיראה בימות החמה, לפי שבימות הגשמים אם יהיה יום צח יהיה האויר זך הרבה ויראה הרקיע בטוהר יתר מפני שאין שם אבק שיתערב באויר, **אבל בימות החמה** יהיה האויר כאילו הוא מעושן מפני האבק, ולא יראה הירח הקטן.

'קטן' כאן משמעו דק. הדברים תואמים את מה שנכתב בפירוש לתלמוד. שם מופיעה דוגמה חשבונית⁴⁴:

וכמה היה רחב, פי' אם היו יודעין בי"ד ששעות יתירות בינו ובין המולד, כגון אם היה המולד בליל כ"ט בארבע שעות בלילה וראוהו בליל שלשים, שנמצא בינו ובין המולד עשרים, בידוע שרחב ראוהו. אבל אם היה המולד יום כ"ט קודם חצות, וראוהו ליל שלשים, שנמצא לו משנולד שש שעות, בידוע שלא ראוהו רחב.

כאן ניכר רצונו של הרמב"ם להשתמש בסגנון התלמודי בסוגיית נולד קודם חצות (ר"ה כ, ב), למשל בשימוש בביטויים התלמודיים 'בידוע', 'קודם חצות', 'שש שעות'.

ז. שאלה שלישית: כמה היה גבוה

בכל המקומות שמזכיר הרמב"ם את שאלת הגובה הוא חוזר שוב ושוב על הביטוי 'ראות העין'. כמובן כוונתו להסביר את מידת הסובייקטיביות של שאלה זו: בפירוש המשנה⁴⁵: '**כמה היה גבוה**, כלומר כמה היה גובהו מעל האופק **לפי ראות העין**'. שם ברשימת החישובים: '**וכמה** יהא גובהו **לפי ראות העין**'. ובהמשך פירוש המשנה שם הוא כותב: 'ולא תבטל עדותן באמרם כמה היה גבוה אלא אם נחלקו שני העדים בשעור גבהו בהבדל גדול, אבל אם אמרו כולם כמו עשר אמות היה גבוה, או שאמרו כולם כמאה אמה היה גבוה לא תוכחש עדותן בדברים אלו, לפי שאנחנו אומרים כשעור הזה היה גבהו **לפי ראות עיניהם**'. הדבר נלמד מהברייתא בבבלי (ר"ה כד, א), שהרמב"ם העתיקה להלכות במספר שינויים (ראה להלן בסמוך).

43 שם עמ' פו-פז.

44 עמ' רח.

45 ובלשון דומה גם במשנה 'דמות צורות לבנה', מהדורת הרב קאפח עמ' רי: 'ושעור האור שיהיה בו'.

לפי הלכות קידוש החודש ב, ד נשאלים העדים 'כמה היתה גבוהה **בראיית עיניכם**'. בהלכה ה שם:

אמר אחד ראיתי גבוה **בעיני** כמו שתי קומות ואמר השני כמו שלש קומות היה גבוה מצטרפין, אמר האחד כמו שלש קומות והשני אמר כמו חמש קומות אין מצטרפין, ומצטרף אחד מהם עם שני שיעיד כמותו או יהיה ביניהן קומה אחת.

הרמב"ם שינה מעט את לשון הברייטא בבבלי, שהיא:

אחד אמר גבוה שתי מרדעות ואחד אמר שלשה עדותן קיימות, אחד אמר שלשה ואחד אמר חמשה עדותן בטילה אבל מצטרפין לעדות אחרת.

הרמב"ם החליף מרדעות בקומות (קומת אדם). גם בפירוש המשנה העדיף להשתמש במידה המוכרת אמות במקום מרדעות⁴⁶. גם כאן שילב הרמב"ם 'ראיתי גבוה **בעיני**'.

גם בסוף הלכות קידוש החודש (טו, טז) מדגיש הרמב"ם את ביטוי ראיית העיניים:

ומחקירת העדים שאומרים להם **כמה היה גבוה**, ודבר זה יודע מקשת הראייה, שבזמן שתהיה קשת הראייה קצרה יראה הירח כאילו הוא קרוב מן הארץ, ובזמן שתהיה ארוכה יראה גבוה מעל הארץ, ולפי אורך קשת הראייה לפי גבהו מעל הארץ **בראיית העינים**.

המוטיב הסובייקטיבי של התצפית בא לידי ביטוי בפרק יח הלכות א-ד, בהן מדגיש הרמב"ם את הצורך של בית דין לברר את מקום התצפית:

דבר ידוע וברור שאם יוציא לך החשבון שהירח יראה בלילה, אפשר שיראה ואפשר שלא יראה מפני העבים שמכסין אותו או מפני **המקום שהוא גיא או שהיה הר גבוה כנגד רוח מערב לאנשי אותו המקום שנמצאו כאלו הן יושבין בגיא**, שהירח לא יראה למי שהוא במקום נמוך אפילו היה גדול ויראה למי שהוא עומד בראש הר גבוה ותלול אע"פ שהירח קטן ביותר, וכן יראה למי ששוכן על שפת הים או למי שמהלך בספינה בים הגדול אע"פ שהוא קטן ביותר...

לפיכך ראוי לבית דין לשום שני דברים אלו בלבם, **שהן זמן הראייה ומקומה, ושואלין את העדים באיזה מקום ראיתם**, שאם היתה קשת הראייה קצרה ויתן החשבון שיראה בצמצום... ובאו עדים שראוהו, **אם היה בימות החמה או שהיו במקום נמוך** חוששין להן ובודקין אותן הרבה **ואם**

46 ראה הרב רבינוב'ץ, יד פשוטה, עמ' מד: 'שינה רבינו מלשון המרדעות המטעה והבלתי מוכר, והשתמש במונח קומות המוכר'; ויזנברג, לעיל הע' 7, עמ' 162-163, ושם בהע' 39, 40 ו-46.

היה בימות הגשמים או במקום גבוה ביותר ודאי יראה אם לא יהיו שם עבים המבדילין.

כאמור לעיל, האובך בקיץ יחליש את ראייתו של ירח דק, ואילו אופק מערבי חסום – ימנע לחלוטין את היראות הירח אפילו הוא גדול. עיון בפירוש התלמוד מגלה שגם שם יש התייחסות לנושא זה:⁴⁷

כמה היה גבוה, דבר ידוע שהעומד בשדה (במקום) מרחוק רואה את הרקיע כאילו נוגע בראש ההר או בראש הגדר, וכך נמי העומד מרחוק רואה את הירח כאילו הוא קרוב בהר או בגדר. **וכך שואלין אותם, באיזה מקום היתה כשראיתם אותו**, אם אמרו במזרח הינו אומרים להם גבוה היה או נמוך, אם אמרו גבוה היה הם עדי שקר, שירח במערב כמו שאמרנו והם במזרח. ואם אמרו נמוך הוא הן עדי אמת, מפני שהם במזרח והוא במערב, והעומד מרחוק רואה את הירח כאילו נוגע בהר [או בראש הגדר]. וכך נמי אם אמרו במערב היינו, אם אמרו גבוה היה הן עידי אמת, מפני שהן קרובין ממנו וגבוה רואין אותו, ואם אמרו נמוך היה הן עידי שקר, מפני שאינו נראה נמוך אלא למי שהוא רחוק ממנו.

שני דברים מתבררים כאן: ההתאמה לשאר מקורות הרמב"ם מוכיחה שהקטע יצא מתחת ידי הרמב"ם, ומושג מראית העין מתברר כאן היטב: שינוי גובהו של האופק הוא יחסי למקום בו עומד הצופה. אופק מערבי חסום לחלוטין ימנע את ראיית הירח, אופק מערבי גבוה ייתן לצופה הרגשה שהירח קרוב לארץ. נראה שהרמב"ם עשה שימוש בירושלמי על משנתנו:

כמה היה גבוה, זה אומר מלא מרדע אחד וזה אומר מלא שני מרדעים, אית תניי דבריהן קיימין, ואית תניי תני אין דבריהן קיימין. מאן דאמר דבריהן קיימין – בהינן דהוון קיימין חד מלעיל וחד מלרע, מאן דאמר אין דבריהן קיימין – בהינן דהוון קיימין שווי.

מסוגיה זו עולה בבירור החשיבות של גובהו הסובייקטיבי של הצופה ביחס לאופק.

סיכום

נוכחנו לדעת שפירוש התלמוד המיוחס לרמב"ם בנוגע לבדיקות העדים תואם את דברי הרמב"ם בחיבוריו האחרים. בארבע מתוך חמש השאלות שבמשנה ניכרת טביעת אצבע ברורה של הרמב"ם: בשאלה מס' 2 'לצפונה או לדרומה', הנחת פירוש התלמוד שמדובר על מישור הייחוס של המלקה, וכך מפורש בפירוש הרמב"ם

47 שם עמ' פו.

למשנה, ובהלכות קידוש החודש פרק טז. גם בפרק ב הלכה ד אין סיבה מספקת להניח שהרמב"ם חזר בו מפירושו זה; הרמב"ם היה עקבי לדברים שכתב בצעירותו. בשאלה מס' 3 'כמה היה גבוה' בכל המקומות חוזר המוטיב של ראיית העיניים. ביאור סיבת הסובייקטיביות מתבררת בפירושו לתלמוד, כמו גם בהלכות קידוש החודש ראש פרק יח; הרמב"ם עקבי לדברים שכתב בצעירותו. שאלה מס' 4 'לאין היה נוטה' פורשה על נטיית הקרניים והפגימה בפירושו המשנה ובראש הלכות קידוש החודש, ובסוף הלכות קידוש החודש על הירח עצמו - אבל גם נטיית הפגימה נזכרת. הסבת פירוש 'לאין היה נוטה' על גוף הירח, ועל הברייתות לצפונה ולדרומה, מופיעה בפירושו התלמודי, והרמב"ם כרך את שני הפירושים בתוך הפרק האחרון של קידוש החודש. גם שאלה מס' 5 'כמה היה רחב' תואמת את פירושו של הרמב"ם - התלות של גודל החרמש בשיעור הזמן החולף מהמולד; במשך זמן זה הולך הירח ומתרחק מהשמש.

כאן המקום לשוב אל התשובות לתמיחות שהוצגו בהתחלה:

א. השמטת שאלה מס' 1 סיבתה כנראה בכך שהיא כלולה בשאלת נטיית הפגימה, וכפי שכתב הלחם משנה.

ב. במכלול המקורות שאלת הגובה תלויה גם בחישוב (קשת הראייה), וגם במקום הצופה המקנה לתצפית אופי סובייקטיבי. ניתן לחשב את גובה הירח ביחס לאופק מישורי, אולם על בית הדין להיות מודע שגורמים טופוגרפיים נוספים ישפיעו על ראייתו. מסיבות אלו בחלק מהמקורות נכלל חישוב הגובה (פירוש המשנה, והלכות קידוש החודש פרק יט) אולם כאן הושמט.

ג. אי אפשר ללמוד יותר מדי משינוי סדר השאלות, אולם ניתן להצביע על מגמה מסוימת: פעמיים (בפירוש המשנה בחישוב, ובהלכות בשאלות לעדים) הסמיך הרמב"ם את שאלה מס' 2 'לצפונה ולדרומה' ושאלה מס' 4 'לאין היה נוטה' זו לזו, ואת שאלה מס' 3 (הגובה) ושאלה מס' 5 זו לזו. הקשר בין זוג השאלות הראשון ברור: תשובת העד היא כיוון.

אמנם בפרק ב בריש הלכה ד חישוב עובי הירח מצוי בין שאלת חישוב הרוחב מהמילקה לשאלת נטיית הפגימה. יתכן שכאן הרמב"ם רשם את הדברים לפי סדר פעולות החישוב, שהרי בחלק האסטרונומי בתחילה מחושב רוחב הירח (פרק טז), ועובי הירח הוא פונקציה של 'האורך הראשון' המחושב בפרק יז. חישוב נטיית הקרניים מושפע ממספר פרמטרים (בייחוד אם הוא מוסב על האופק המערבי); אף את חישוב נטיית הפגימה (כלפי האופק המזרחי) הציג הרמב"ם רק בפרק יט⁴⁸.

ד. אין סיבה מספקת לומר שהרמב"ם רומז כאן על הבדלים בין החישוב לשאלה שנשאלו העדים. סיבת העמימות כאן יכולה להיות הקיצור בלבד.

48 לשם כך עלינו להניח שבעת שכתב הרמב"ם את תחילת הלכות קידוש החודש כבר הייתה לפני תבנית מסוימת של סדר חישובי ראיית הירח החדש, ועלפי תבנית זו כתב את סדר החישוב; אולם זוהי השערה בלבד.

ה. משמעות **בצפון ובדרום** זהה למשמעות **בצפון השמש או בדרומה**, והיא היא שאלה מס' 2 שבמשנה 'לצפונה או לדרומה'.

במאמר זה בחרנו להתמקד בסוגיה אחת בלבד, ומובן שכעת יש מקום להשוואה שיטתית של הפירוש לתלמוד עם כתבי הרמב"ם הנוספים. האפשרות להוכיח את ייחוס הפירוש לרמב"ם נובעת בעיקר מן העובדה כי הנושא הנדון, ענייני קידוש החודש, היה נושא שהרמב"ם העמיק בו מכל הבחינות: הלכתית, ריאלית ואסטרנומית⁴⁹.

וכבר שיבחו בעל תוספות רי"ד (מהדורה תניינא, כג, ב ד"ה 'לפני החמה או לאחר החמה'):

וכלל אומר, כי הדברים האלה הם תלויים בחכמת השמים, ומי שלא יהיה בקי בחכמת השמים לא ידע אלה הסודות. ולדידי חזי לי ספר המועדים שעשה משה בר מימון זצוק"ל, מביא באלו השאלות שהיו בודקים את העדים חכמות נוראות ונפלאות, והאריך בהם כמה וכמה, ואחרי שהיה מאריך ומרבה לדבר חכמות היה אומר וזהו שאמרו חכמים לפני החמה או לאחר החמה, ועוד היה מרבה לדבר ולבסוף אומר וזהו שאמרו חכמים לצפונה ולדרומה, וכן על כולם. ואין חכם בעולם שיוכל לעמוד על דבריו, אך מי שיהיה בקי בחכמת השמים. הילכך מי שאינו בקי בחכמות השמים אינו בקי באלה הסודות...

לסיום, בעל הפירוש לתלמוד מתגלה כמי שלמד בעיון אסטרנומיה והקיף את הנושא מבחינה עיונית-אורטית, אבל עדיין חסר לו ניסיון בתחום החישובי-כמותי; כך אפשר להבין את הקשיים שהיו לו בהסבר סוגיית 'שחרית במזרח וערבית במערב', קשיים שהרמב"ם עצמו דן אותם בחומרה בפירוש המשנה כנ"ל. לאור האמור לעיל ברור שאת הפירוש לתלמוד כתב הרמב"ם עצמו בבחרותו, וניתן לומר שהמדרגה בהבנת 'חכמת השמים' וחישוביה עליה עמד הרמב"ם כאשר כתב את החלק האסטרנומי של הלכות קידוש החודש ואת מורה הנבוכים היתה גבוהה בהרבה מזו שעמד עליה כשכתב בצעירותו את חיבוריו הקודמים.

49 מן הראוי לדעת כי עוד מקום בפירוש למסכת ר"ה מכיל פירוש ייחודי של הרמב"ם: בתחילת הפרק השלישי של הל' ר"ה מסיק הרמב"ם כי אם בית הדין ראה את החודש לפני צאת הכוכבים הוא יכול לקדש את החודש על סמך ראייתו עוד בטרם ירד ליל שלושים, ואיננו צריך להמתין עד למחרת בבוקר (הלכות קידוש החודש ב, ט); הפירוש לתלמוד תואם להפליא הלכה זאת (שם עמ' צב).